

TEMA BROJA

DUHANSKA POLITIKA

Duhanska politika prve Jugoslavije prema Hercegovini od 1918. do 1941. godine

Autor: Domagoj Derek

Sažetak

Opis položaja Hrvata u prvoj Jugoslaviji često se unutar hrvatske historiografije ograničava na opisivanje lošega političkog položaja Hrvatske u toj međuratnoj tvor-evini. Ne umanjujući značaj bavljenja tadašnjom hrvatskom političkom poviješću, ovaj članak želi pružiti uvid u jedno poglavlje međuratne ekonomske povijesti naše-ga naroda. Naime, Hrvati u Hercegovini su pritisak države i njezinih ustanova tije-kom prve Jugoslavije često trpili upravo na polju ekonomskoga života. Taj se priti-sak prvenstveno manifestirao na primjeru duhana, koji je imao presudnu važnost za stanovništvo Hercegovine i tamošnje Hrvate još od austrougarskih vremena. Ovim člankom želi se opisati na koji je način prva Jugoslavija svojim potezima činila ekon-omski pritisak na hercegovačke Hrvate kao saditelje duhana. Također se želi opi-sati kako su se tadašnji hercegovački Hrvati nastojali suprotstaviti takvom ekon-omskom pritisku prve Jugoslavije. To se u članku nastoji postići temeljem proučene obilne međuratne domaće novinske građe, potpomognute arhivskim gradivom iz za-grebačkoga Hrvatskog državnog arhiva te za temu duhana relevantnom literaturom.

Ključne riječi: *duhan, monopol, krijumčarenje, Hercegovina, Jugoslavija*

Uvod

Jedna popularna moderna hrvatska pjesma i gotovo neslužbena himna Hercegovine u svom poznatom refrenu kao svojevrsne simbole Hercegovine spominje kamen, krš, maslinu, vino, gangu i Neretvu. Međutim, u toj pjesmi nema spomena jedne biljke koja je dugo vremena imala gotovo nezamjenjivu ulogu u životu stanovništva Hercegovine. Poput ove navedene pjesme, i povijesno sjećanje hrvatskoga naroda sve više zaboravlja kakvu je važnost za Hercegovinu imao upravo duhan. Naime, duhan je posebno važnu ekonomsku ulogu u životu stanovnika Hercegovine imao od kraja 19. i tijekom glavnine 20. stoljeća. Tijekom toga vremena proizvodnja duhana u Hercegovini i život tamošnjih Hrvata od sadnje duhana imali su svoje uspone i padove, dobra i loša vremena. Naime, završetkom Prvoga svjetskog rata i slomom Austro-Ugarske 1918. godine, Hercegovina je postala dijelom nove jugoslavenske države poznate pod nazivima Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (do 1929.) i Kraljevina Jugoslavija (od 1929.). Hercegovina je od 1918. kao dio Bosne i Hercegovine na taj način do 1941. službeno potpala pod političku i ekonomsku kontrolu Beograda. U sklopu te državne kontrole bila je i kontrola državne duhanske politike nad Hercegovinom i tamošnjim saditeljima duhana. Kontrola i potezi državne duhanske politike prve Jugoslavije najčešće nisu bili dobri za hercegovačke saditelje duhana, od kojih su glavnina bili Hrvati. Namjera ovoga članka je opisati vjerojatno najteže razdoblje za saditelje duhana u Hercegovini, a to je razdoblje monarhističke Jugoslavije od 1918. do 1941. godine. Radi boljeg shvaćanja tematike ovoga članka u njemu se najprije nastoji pružiti osnovni vremenski i sadržajni kontekst duhana u Hercegovini. S jedne strane, nastoje se opisati pojava i postupni rast važnosti duhana za stanovništvo Hercegovine, od osmanlijskoga i austrougarskoga pa do razdoblja prve Jugoslavije. U sklopu toga opisuje se razlog okretanja stanovništva Hercegovine sadnji duhana, gdje se on u Hercegovini sadio te kakvu je ulogu imao u ekonomskom životu tamošnjeg stanovništva. S druge strane, opisuje se i važnost monopola duhana za prvu Jugoslaviju te način na koji su njezine državne vlasti organizirale i provodile svoj duhanski monopol u teoriji i praksi na terenu. U glavnome dijelu članka opisuju se loši potezi državne duhanske

politike prve Jugoslavije prema Hercegovini. Osim tih poteza, u članku se daje i uvid u negativne posljedice takve državne duhanske politike za stanovništvo Hercegovine, ali i za jugoslavensku državu i njezin monopol duhana. Sve je to u članku popraćeno i opisom načina na koji su tadašnji suvremenici i organizacije na lokalnoj i državnoj razini vidjeli problematiku duhana u međuratnoj Hercegovini.

Važnost duhana za Hercegovinu i njezino stanovništvo

Prisutnost duhana i počeci njegove sadnje u Hercegovini sežu od vremena osmanlijske vlasti u Bosni i Hercegovini (BiH). Prvi dokazi sadnje duhana u Hercegovini sežu već do 17. i 18. stoljeća.¹ Utjecajni hercegovački feudalac i visoki osmanski dužnosnik u BiH, Ali paša Rizvanbegović, u prvoj je polovici 19. st. poticao sadnju duhana u Hercegovini.² Tijekom zadnjih desetljeća osmanlijske vladavine proizvodnja duhana u Hercegovini dosegla je količine od 800 000 (1860.), 560 000 (1870.) i 225 000 (1875.) kilograma.³

Organiziranja i značajnija sadnja duhana u Hercegovini uslijedila je tek u vrijeme austrougarske vladavine u BiH, od 1878. do 1918. godine. Nastojanjem austrougarskih vlasti proizvodnja duhana u Hercegovini je već krajem 19. st. dosegla količinu od 2,9 milijuna kilograma.⁴ Isto tako, tijekom austrougarske vlasti u BiH do kraja su se utvrdila područja Hercegovine u kojima je prevladavala sadnja duhana. To su bila područja Mostara, Lištice (Široki Brijeg, op. a.), Posušja, Gruda, Ljubuškog, Čitluka, Čapljine, Stolca, Ljubinje, Trebinja i Bileće.⁵ U istim područjima Hercegovine je u području poljoprivredne proizvodnje i ekonomskog života duhan uvelike prevladavao i tijekom postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS, 1918. – 1929.), tj. Kraljevine Jugoslavije (1929. – 1941.). Tako je, primjerice, prema tvrdnji *Jutarnjeg lista* iz ožujka 1940. čak 90% hercegovačkog duhana dolazilo iz kotara Mostar, Ljubuški i Stolac.⁶

Međutim, sve veća usredotočenost Hercegovine i njezinog stanovništva na duhan

1. Ivan Alilović, *Duhan i život naroda u Hercegovini* (Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda Zagreb, 1976.), 37; 49.

2. Ante Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu. Hercegovačka hrvatska sela u poraću (1945. – 1952.)* (Chicago: Cro Libertas Publishers, 2018.), 215.

3. Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 215.

4. Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 215.

5. Slavko Jelčić, *Ekonomika proizvodnje duvana u Hercegovini* (Mostar: SOUR APRO „Hercegovina”; RO IRI - Istraživačko – razvojni institut, 1983.), 26.

6. „Zašto zapadna Hercegovina traži uvijek veću sadnju duhana”, *Jutarnji list*, 31. ožujka, 1940., 21.

tijekom 19. i 20. st. ne može se držati isključivo posljedicom administrativnih odluka te politike osmanlijskih i austrougarskih vlasti. Na tu usmjerenost stanovništva Hercegovine (prvenstveno seoskog) utjecali su i dodatni prirodni i ekonomski razlozi. Bolja prilagođenost biljke duhana hercegovačkom tlu i oštroj klimi s dugim sušama te mogućnost dobivanja većega i isplativijega prinosa na manjim zasađenim površinama u odnosu na druge poljoprivredne kulture (npr. žito, krumpir) također je usmjerilo seosko stanovništvo Hercegovine prema sadnji duhana.⁷ Na usmjerenost seoskog stanovništva Hercegovine prema duhanu utjecao je i izostanak drugih ozbiljnijih ekonomskih mogućnosti za stjecanje novca. Naime, u Hercegovini nije bilo razvijene industrije, trgovine, javnih radova, ni dovoljno državnih radnih mjesta gdje bi se zaposlilo lokalno stanovništvo.⁸

Gotovo jedini način seoskog stanovništva Hercegovine za stjecanje prihoda bili su sadnja i predaja proizvedenog duhana državi na otkup. Na taj je način duhan stekao veliku ekonomsku važnost za seosko stanovništvo Hercegovine. To sugerira i velik broj saditelja duhana u Hercegovini tijekom prve Jugoslavije. Tako je, primjerice, prema novinskim navodima 1924. i 1937. u Hercegovini bilo čak 25 000 saditelja duhana⁹, tj. obitelji uključenih u sadnju duhana. Od duhana je u međuratnoj Hercegovini živjelo čak 180 000 ljudi.¹⁰

Osim za seosko stanovništvo, duhan je postao važan i za lokalnu međuratnu ekonomiju Hercegovine. Naime, novcem dobivenim od duhana seosko stanovništvo Hercegovine namirivalo je svoje materijalne potrebe plaćanja poreza, dugova, kupovine prehrambenih i drugih proizvoda široke potrošnje. Od su tog novca kroz prodaju svojih proizvoda i usluga seoskom stanovništvu ekonomsku korist imali trgovci i obrtnici. Svojevrsnu simbiotsku vezu saditelja duhana te trgovaca i obrtnika sugerira članak *Obzora* iz veljače 1932., prema kojemu: „Pa kad nemaju novaca sadioci duhana, nema narod, ne će imati trgovci ni zanatlije, to je zapravo i njihova propast”.¹¹

7. „Pitanje duhana u Hercegovini”, *Narodna sloboda*, 16. travnja, 1919., 1; T.Z., „Zašto seljak u Hercegovini sadi duhan?”, *Narodna sloboda*, 04. listopada, 1919., 1 – 2.

8. „Zahtevi hercegovačkih sadilaca duhana za poboljšanje uslova proizvodnje duhana u Hercegovini upućeni Gospodinu Ministru finansija”, *Monopolski glasnik*, 22. listopada, 1938., 2.

9. Š.B., „Najvažniji socijalni problem Hercegovine”, *Jutarnji list*, 04. listopada, 1936., 18; „Berba duhana u Hercegovini”, *Jutarnji list*, 03. kolovoza, 1937., 18.

10. Kasim Gujić, *Duhansko pitanje. Ekonomska eksploatacija seljaštva u Hercegovini* (Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod d.d. u Zagrebu, 1938.), 2.

11. K.G., „Gojdba duhana u Hercegovini”, *Obzor*, 06. veljače, 1932., 4.

Time se na neizravan način potvrđuje tvrdnja članka *Jutarnjeg lista* iz studenoga 1930. prema kojem je „kultura duhana bila kičma hercegovačke privrede”.¹²

Kao dokaz uvjerenosti lokalnoga stanovništva Hercegovine o ekonomskoj važnosti duhana možemo istaknuti i osnutak te međuratno postojanje jedne posebne lokalne organizacije posvećene pitanju duhana. Naime, 1919. u Hercegovini je bilo osnovano Udruženje sadioca duhana Hercegovine, sa sjedištem u Mostaru.¹³ To je udruženje od početka svojeg postojanja okupljalo i predstavljalo velik broj saditelja duhana u Hercegovini. Ono je tijekom cijeloga postojanja prve Jugoslavije na različite načine (npr. deputacijama, rezolucijama, lobiranjem kod političara) nastojalo rješavanjem problema vezanih uz duhan poboljšati položaj saditelja duhana u Hercegovini. Na čelu toga udruženja nalazile su se ugledne lokalne osobe poput saditelja duhana Mate Zubca (1919. – 1923.), franjevca Dominika Mandića (1923. – 1939.) i hrvatskoga političara Marka Sutona (1939. – 1941.) iz Hrvatske seljačke stranke (HSS).¹⁴

Ukupno gledano, duhan je u međuratnoj Hercegovini dostigao gotovo položaj monokulture. Međutim, vezujući svoju ekonomsku sudbinu uz duhan, lokalno stanovništvo Hercegovine postalo je i ekonomski ranjivo u slučaju poremećaja i nesuglasica oko duhana na domaćem tlu i u inozemstvu. Izvorom poremećaja i nesuglasica oko duhana u međuratnoj Hercegovini često se pokazala državna duhanska politika prve Jugoslavije.

Ustroj i provedba državne duhanske politike prve Jugoslavije

Osim što je bio važan za stanovništvo Hercegovine, duhan i prihodi ostvareni od njegove prodaje na domaćem tržištu i u inozemstvu bili su nezamjenjivi i za prvu Jugoslaviju tijekom cijeloga njezinog postojanja (1918. – 1941.). Naime, kao predmet isključivoga državnog monopola duhan je donosio znatne prihode prvoj Jugoslaviji. Tako je, primjerice, prema članku *Obzora* iz rujna 1930. monopol duhana donosio

12. Kage, „Za racionalnu proizvodnju duhana u Hercegovini”, *Jutarnji list*, 01. studenoga, 1930., 30.

13. Alilović, *Duhan i život*, 69.

14. M.S., „Hercegovački duhan. Kako da se pomogne Hercegovinu?”, *Obzor*, 01. svibnja, 1926., 4; Stipica Grgić, „Od struka do dima: Duhan i duhanske preradive u Jugoslaviji tridesetih godina 20. stoljeća”, U: Janjetović, Zoran (ur.), *Istorijska tribina. Istraživanje mladih saradnika Instituta za noviju historiju Srbije*, Beograd: Institut za noviju historiju Srbije, 2013., 72.

državi godišnji prihod od jedne i pol do dvije milijarde dinara, od čega je 400 milijuna dinara dolazilo od duhana iz Hercegovine.¹⁵

Ukupni prihodi od državnih monopola (npr. od duhana, soli) činili su preko petine državnoga proračuna prve Jugoslavije.¹⁶ Unutar monopolskih prihoda države čak 75 do 80% činili su upravo prihodi od monopola duhana.¹⁷ Prihodi od monopola duhana imali su veliku važnost ne samo za državni proračun prve Jugoslavije, već i za pokrivanje njezinih inozemnih dugova i zajmova.¹⁸

Od početka svojega postojanja, prva Jugoslavija poduzimala je korake za učvršćenje vlastitog monopola duhana na novostvorenu državnom teritoriju. S jedne strane, preuzela je već postojeće duhanske kapacitete i resurse nastale u Hrvatskoj (prvenstveno u Dalmaciji) i BiH prije 1918. i stvaranja Kraljevine SHS. Tako je vlada Kraljevine SHS u veljači 1919. donijela odluku o potpadanju svih tvornica duhana i duhanskih stanica u zemlji pod kontrolu monopolske uprave u Beogradu.¹⁹ Za BiH to je značilo kontrolu monopolske uprave u Beogradu nad četirima tvornicama duhana (Mostar, Sarajevo, Travnik, Banja Luka) te nad većim brojem otkupnih stanica i skladišta za duhan.²⁰ Naravno, monopolska uprava u Beogradu imala je kontrolu i nad proizvodnjom duhana u drugim dijelovima prve Jugoslavije. Naime, osim u Hercegovini, tijekom prve Jugoslavije proizvodnja duhana odvijala se i u Dalmaciji, Makedoniji, Crnoj Gori, Vojvodini i Srbiji.²¹

Pokraj preuzimanja već postojećih duhanskih resursa u državi, službeni Beograd morao je ipak postaviti i temelje za ustroj svoje duhanske politike i sustava. Zakonodavno to je učinjeno 1919. proširenjem ovlasti prijeratnoga Zakona o državnim monopolima Kraljevine Srbije na teritoriju cijele Kraljevine SHS.²² Taj je zakon ostao na snazi do prosinca 1931., kada je bio donesen novi zakon o državnim monopoli-

15. „Kultura duhana u Hercegovini”, *Obzor*, 17. rujna, 1930., 4.

16. Kasim Gujić, *Duhansko pitanje i pitanje krijumčarstva duhana u Hercegovini* (Zagreb: Naklada pišćeva, 1935.), 5.

17. Grgić, „Od struka do dima”, 80.

18. „Monopoli i državni dugovi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, *Monopolski glasnik*, 27. studenoga, 1926., 1.; A. Žorž, „Duvan kao ekonomski faktor u našoj zemlji”, *Monopolski glasnik*, 15. listopada, 1927., 1.; J. Aleksandrović, „Iz programa naše duvanske proizvodnje”, *Monopolski glasnik*, 04. siječnja 1930., 1.

19. „Duhanske režije u Bosni i Hercegovini potpadaju pod monopolnu upravu u Beogradu”, *Narodna sloboda*, 22. veljače, 1919., 3.

20. Kemal Hrelja, *Kako je živio narod. Bosna i Hercegovina 1918 – 1941* (Sarajevo: Bosanska knjiga, 1994.), 148.

21. Grgić, „Od struka do dima”, 69.

22. „Novi zakon o državnim monopolima”, *Monopolski glasnik*, 19. prosinca, 1931., 1.

lima Kraljevine Jugoslavije²³, koji je ostao važeći do propasti te državne tvorevine 1941. godine.

Provedbeno, prva Jugoslavija je svoj monopol duhana na državnoj razini ostvarivala putem posebnoga tijela zaduženoga za sve državne monopole, tj. putem Samostalne monopolske uprave. To je tijelo bilo osnovano 1918. u Beogradu, a već početkom 1919. njegova je ingerencija bila protegnuta nad svim monopolskim ustanovama u državi.²⁴ Samostalna monopolska uprava je u vezi monopola duhana imala široke ovlasti. Tako je, primjerice, temeljem preporuka toga tijela Ministarstvo financija svake godine donosilo odluke o tome koliko se i gdje u državi može posaditi duhana (tzv. strukova duhana) te kolike će biti otkupne cijene duhana.²⁵ Zbog takvih ovlasti vezane uz duhan, i načine na koje ih je koristila, Samostalna monopolska uprava je tijekom prve Jugoslavije često bila metom kritike pojedinaca, organizacija i političkih stranaka iz Hercegovine i Hrvatske.

Na terenu u Hercegovini državnu duhansku politiku provodile su duhanske stanice i tamošnji činovnici te tzv. financi. Duhanske stanice bile su važne jer su one na terenu odobravale sadnju duhana pojedinim saditeljima.²⁶ Isto tako, duhanskim stanicama se predavao duhan, koji su od saditelja svake godine preuzimale posebne komisije tijekom otkupa duhana (tzv. vage).²⁷ Otkup duhana odvijao se od studenoga tekuće godine do ožujka iduće godine.²⁸

Kontrolu nad duhanom u Hercegovini tijekom njegova rasta i prije njegove predaje za otkup provodili su financi. Oni su bili „službenici Financijske kontrole pri Ministarstvu financija u Beogradu, a kod stanovništva Hercegovine bili su poznati pod nazivom vilanci.”²⁹ Svojim radom financi su imali i zadaću spriječiti kod saditelja duhana prijevare oko uroda duhana kako bi onemogućili njegovo krijumčarenje. U cilju ostvarenja svoje zadaće financi su u većem broju bili prisutni u međuratnoj Hercegovini. Tako je prema člancima iz *Jutarnjeg lista* i *Obzora* iz srpnja 1935. na svakih 60

23. „Zakon o državnim monopolima”, *Monopolski glasnik*, 12. prosinca, 1931., 3.

24. „Samostalna monopolska uprava Kraljevine Jugoslavije”, *Monopolski glasnik*, 07. prosinca, 1929., 1.

25. „Samostalna monopolska uprava Kraljevine Jugoslavije”, 1.

26. Gujić, *Duhansko pitanje. Ekonomska eksploatacija*, 3.

27. Petar Đ. Ivković, *Naši fiskalni monopoli. Doktorska rasprava* (Beograd: Univerzitet u Beogradu. Pravni fakultet, 1939.), 65.

28. „Samostalna monopolska uprava Kraljevine Jugoslavije”, 1.

29. Alilović, *Duhan i život*, 86.

seljaka saditelja duhana u Hercegovini dolazio po jedan financ.³⁰ Tako je, primjerice, samo u ljubuškom kotaru bilo prisutno 50 financa, a ukupni godišnji troškovi njihova rada za državu u cijeloj Hercegovini dostizali su iznos od 800 000 dinara.³¹ Uz to, financi su tijekom prve Jugoslavije u Hercegovini često u vezi duhana zloupotrebjavali svoj položaj te bili podložni korupciji.³²

Opisani ustroj i provedba duhanske politike prve Jugoslavije često su u Hercegovini izazivali kritike i nezadovoljstvo. Uz njih padale su i teške optužbe na račun države, poput one HSS-ovca Nikole Preka pri raspravi o državnom proračunu za 1928., o odnosu državnoga monopola duhana prema Hercegovini kao prema nekoj afričkoj koloniji.³³ Isto je tako izvjesni dr. Š. B. u članku *Jutarnjeg lista* iz listopada 1936. za državnu duhansku politiku ustvrdio: „S Hercegovinom se postupa kao s pastorčetom.”³⁴

Umjereniju kritiku sadrže riječi govora jugoslavenskoga ministra Bariše Smoljana iz redova HSS-a, izrečene 31. ožujka 1940. na skupštini Udruženja sadilaca duhana u Mostaru, prema kojima: „Uprava Monopola zarađuje od prilike, oko jednu i po milijardu od duhana za državne potrebe koje su velike, ali i narodne potrebe su velike i treba, da se narodu osigura život dostojan čovjeka.”³⁵ Ovakve optužbe i kritike sugeriraju loš odnos državne duhanske politike prve Jugoslavije prema Hercegovini i tamošnjim saditeljima duhana.

Odnos državne duhanske politike prema Hercegovini

Tijekom prve Jugoslavije odnos države prema sadnji duhana u Hercegovini bio je obilježen potezima koji su često od suvremenika bili prepoznavana kao pogriješke i nepravde. Naime, svaki od tih poteza je često na svoj način djelovao negativno na saditelje i proizvodnju duhana u Hercegovini. Od njih su u prvi red spadali potezi države i njezine Samostalne monopolske uprave (SMU), vezani uz otkupne cijene i kategorizaciju kvalitete hercegovačkoga duhana.

30. „Brojenje duhana Hercegovini”, *Obzor*, 11. srpnja, 1935., 4; „Brojenje duhana u Hercegovini”, *Jutarnji list*, 12. srpnja, 1935., 12.

31. Gujić, *Duhansko pitanje i pitanje krijumčarstva*, 17.

32. Alilović, *Duhan i život*, 89 – 90.

33. Šimun Šito Ćorić, *Hercegovci Hrvati Hercegovine: mitovi, predrasude, zbilja* (Zagreb: Pegaz, 1995.), 95 – 96.

34. Š. B., „Najvažniji socijalni problem Hercegovine”, 18.

35. Hrvatska (dalje: HR), Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), fond 155 Banovina Hrvatska. Kabinet bana (dalje: BH KB), Kutija 21, Broj dokumenta 4550/40.

Već od početka postojanja prve Jugoslavije pitanje otkupnih cijena duhana jako je brinulo saditelje duhana u Hercegovini. Tako su oni već 1919. tražili od Vlade nove jugoslavenske države primjerenu isplatu hercegovačkoga duhana.³⁶ Slični zahtjevi i negodovanje hercegovačkih saditelja zbog niskih otkupnih cijena njihova duhana nastavili su se tijekom cijeloga postojanja prve Jugoslavije. Svoje nezadovoljstvo takvim cijenama hercegovačkoga duhana izražavali su povremeno putem novina i neki ugledni pojedinci međuratne Hercegovine, među kojima i franjevac Didak Buntić³⁷ i novinar Kasim Gujić.³⁸ Kritiku na račun loših otkupnih cijena duhana isticali su i drugi ugledni ljudi izvan Hercegovine. Tako je, primjerice, poznati hrvatski ekonomist Rudolf Bičanić držao međuratne otkupne cijene duhana očitim primjerom pljačke jugoslavenskoga državnog monopola na račun saditelja duhana.³⁹

Odlučujući razlog niskih otkupnih cijena činila je loša državna kategorizacija kvalitete hercegovačkoga duhana tijekom prve Jugoslavije. Kategorizacija kvalitete duhana uvedena je 1922. odlukom ministra financija na prijedlog SMU-a o uvođenju četiri kategorije duhana (prva, druga, treća, četvrta) u Kraljevini SHS.⁴⁰ Duhan iz Hercegovine tada je po kvaliteti bio uvršten u drugu kategoriju.⁴¹ Nov sustav kategorizacije duhana s podjelom na pet kategorija (ekstra, prva, druga, treća, četvrta) uveden je 1924. godine.⁴² Složenost ovoga novog sustava proizlazila je iz činjenice kako je svaka od ovih kategorija u vezi procjene kvalitete duhana bila još razdijeljena na posebne klase i podklase.⁴³ Unutar tog sustava hercegovački je duhan po kvaliteti bio postavljen stepenicu niže, u drugu i treću kategoriju.⁴⁴ Isto tako, unutar druge kategorije duhana bila je naknadno uvedena i podjela na dvije skupine kvalitete, tj. višu grupu a i nižu grupu b.⁴⁵ Prema navedenom ustroju kategorizacije kvalitete, hercegovački duhan je u prvoj Jugoslaviji u najboljem slučaju mogao biti procijenjen i otkupljen po cijeni za drugu kategoriju, tj. za grupu II. a te kategorije.

36. „Pitanje duhana u Hercegovini”, 1; Nikola Kordić, „Zahtjevi sadioca duhana”, *Narodna sloboda*, 30. kolovoza, 1919., 2.

37. Didak Buntić, „Poruka sadiocima duhana”, *Narodna sloboda*, 16. studenoga, 1921., 1.

38. K.G., „Gojdba duhana u Hercegovini”, 4.

39. Rudolf Bičanić, *Ekonomski podloga hrvatskog pitanja* (Zagreb: Dom i svijet; Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2004.), 187.

40. Laz. Pejić, „Kultura duvana u Bosni i Hercegovini”, *Monopolski glasnik*, 03. srpnja, 1922., 3.

41. Pejić, „Kultura duvana u Bosni i Hercegovini”, 3.

42. Ivo Tomc, „O fabricaciji duvana i duvanskim stručnjacima”, *Monopolski glasnik*, 24. travnja, 1926., 1 – 2.

43. Ivo Tomc, „O fabricaciji duvana i duvanskim stručnjacima”, *Monopolski glasnik*, 29. travnja, 1926., 1.

44. Tomc, „O fabricaciji duvana i duvanskim stručnjacima”, 2.

45. „Objava o proizvodnji duvana u 1929. godini”, *Monopolski glasnik*, 02. veljače, 1929., 4.

Budući da je hercegovački duhan od strane države i SMU-a po kvaliteti bio uvršten u drugu i treću kategoriju, to je značilo manju otkupnu cijenu za taj duhan te ujedno manje novca od duhana za njegove saditelje u Hercegovini. Naime, razlike u otkupnim cijenama duhana zbog njegove kategorije kvalitete bile su znatne. Tako su, primjerice, 1931. otkupne cijene duhana ekstra kategorije po njegovim klasama sezale od 140 do 120, a prve kategorije od 110 do 15 dinara po kilogramu.⁴⁶ Istodobno tadašnja otkupna cijena II. a grupe druge kategorije duhana sezala je od 60 do 12, II. b grupe iste kategorije od 44 do 10, a treće kategorije od 30 do 7 dinara po kilogramu duhana.⁴⁷ Navedene brojke jasno pokazuju kakav su financijski gubitak trpili saditelji duhana Hercegovine zbog loše međuratne kategorizacije hercegovačkoga duhana od strane države i SMU-a.

Ovakvom kategorizacijom kvalitete duhana bila su ujedno i na terenu u Hercegovini otvorena vrata umjetnomu srozavanju kvalitete i otkupne cijene hercegovačkoga duhana. To se srozavanje provodilo putem otkupnih komisija duhana koje su svojim procjenama djelovale prvenstveno u financijskom interesu države i SMU-a, a ne interesu saditelja duhana u Hercegovini. Tako su, primjerice, te otkupne komisije u Hercegovini nastojale što manje hercegovačkoga duhana procijeniti i otkupiti po cijenama II. a grupe druge kategorije. Na tu, za hercegovački duhan negativnu, pojavu skretao je pozornost međuratni domaći tisak.⁴⁸ Ujedno se događalo da su te iste otkupne komisije u Hercegovini tijekom prve Jugoslavije nastojale glavninu hercegovačkoga duhana (čak četiri petine) procijeniti u financijski još nepovoljniju treću kategoriju.⁴⁹

Dodatni udarac za saditelje duhana u Hercegovini uslijedio je 1932. samovoljnom odlukom SMU-a kako će se za hercegovački duhan ukinuti procjena i otkup po

46. „Otkupna cijena duhana u 1931 godini”, *Jugoslavenska pošta*, 30. siječnja, 1931., 5.

47. „Otkupna cijena duhana u 1931 godini”, 5.

48. K.H.G., „Danas počinje otkup duhana u Hercegovini”, *Jutarnji list*, 11. studenoga, 1930., 13; „Oblasna skupština sadilaca duhana za Hercegovinu”, *Jugoslavenska pošta*, 11. veljače, 1931., 5; „Pred završetkom otkupa duhana u Hercegovini”, *Jutarnji list*, 27. siječnja, 1937., 19.

49. „Hercegovina i otkup duhana”, *Obzor*, 25. kolovoza, 1939., 3; Marko Suton, „Što proizlazi iz ponovnog uvođenja II. kategorije za hercegovački duhan”, *Hrvatski dnevnik*, 18. veljače, 1940., 21.

cijeni II. a grupe druge kategorije.⁵⁰ Time je hercegovački duhan i teorijski izgubio pristup toj, za njega najvrjednijoj mogućoj, grupi i klasi druge kategorije duhana te je spušten na lošiju i manje isplativiju II. b grupu iste kategorije duhana. Takvo stanje ostalo je na snazi do 01. studenoga 1939., kada je naredbom SMU-a u promijenjenim političkim okolnostima (sporazum Cvetković-Maček) za hercegovački duhan ponovno vraćena mogućnost njegove procjene i otkupa po II. a grupi.⁵¹

Na nelogičnosti u kategorizaciji duhana u prvoj Jugoslaviji na argumentiran način skretao je pozornost franjevac Dominik Mandić, kao predsjednik Udruženja sadilaca duhana Hercegovine. Dokazujući s pomoću prodajnih brojki i bolje prolaznosti kod pušača na domaćem tržištu hercegovačkog od navodno kvalitetnijeg srbijanskog i makedonskog duhana, on je držao da hercegovački duhan zaslužuje puno bolju kategorizaciju i otkupnu cijenu.⁵² Naime, tijekom prve Jugoslavije duhani iz Srbije, i pogotovo iz Makedonije (tzv. južne Srbije), bili su od države puno bolje tretirani od hercegovačkoga duhana. U pogledu kategorizacije kvalitete srbijanskih i makedonskih duhana država i SMU ih je uvijek uvrštavala u najbolje kategorije duhana, tj. u ekstra i prvu kategoriju.

Navodi franjevca Mandića iz 1938. o boljem komercijalnom uspjehu na domaćem tržištu navodno kvalitetom slabijega hercegovačkog duhana, pokazuje kako su srbijanski i makedonski duhan tijekom prve Jugoslavije bili od države po kvaliteti i otkupnoj cijeni neopravdano precijenjeni. Tomu možemo dodati i činjenicu kako je hercegovački duhan tijekom prve Jugoslavije, osim na domaćem tržištu, ostvarivao komercijalni uspjeh i na inozemnim tržištima. Tako, primjerice, *Jutarnji list* u listopadu 1935. izričito navodi kako su Egipćani, Poljaci, Čehoslovaci i Nijemci tražili i kupovali iz Kraljevine Jugoslavije uglavnom hercegovački duhan.⁵³

Saditelji duhana u međuratnoj Hercegovini, unatoč dobroj komercijalnoj prolaznosti njihova duhana na domaćem i inozemnom tržištu, morali su se nositi i s još jednim,

50. Gujić, *Duhansko pitanje. Ekonomska eksploatacija*, 10 – 11.

51. Stanko Markovina, „Kvalitativna procjena hercegovačkih duvana”, *Monopolski glasnik*, 14. prosinca, 1940., 2.

52. Dominik Mandić, „O hercegovačkim duvanima”, *Monopolski glasnik*, 22. listopada, 1938., 1.

53. K., „Nijemci i Čehoslovaci kupuju i posljednje rezerve hercegovačkog duhana”, *Jutarnji list*, 18. listopada, 1935., 17.

za njih lošim, potezom državne duhanske politike. Država je posredovanjem SMU-a tijekom prve Jugoslavije bila sklona ograničavanju i smanjivanju odobrene količine duhana (tzv. strukova duhana) za sadnju u Hercegovini. Tako je, primjerice, od 1930. do 1934. odobrena sadnja duhana u Hercegovini bila smanjena za 65%, tj. s 186 (1930.) na 71 (1933. i 1934.) milijuna strukova duhana.⁵⁴ Istovremeno je SMU u tadašnjoj Makedoniji (tzv. južnoj Srbiji) kontinuirano odobravala veliku sadnju duhana. U razdoblju od 1935. do 1937. sadnja duhana bila je u Makedoniji šest do devet puta veća od one u Hercegovini.⁵⁵ Tako je, primjerice, 1935. u Makedoniji bilo posađeno 1150 milijuna, a u Hercegovini samo 120 milijuna strukova duhana.⁵⁶

Ovakva politika SMU-a u vezi broja odobrenih strukova duhana pridonijela je kod saditelja duhana u Hercegovini stvaranju dojma o kontinuiranom državnom favoriziranju makedonskoga i srbijanskoga duhana na štetu hercegovačkoga duhana. Navedena situacija oko odobravanja sadnje duhana bila je stalnim izvorom neslaganja između saditelja duhana iz Hercegovine i predstavnika državne duhanske politike, tj. SMU-a. Hercegovački saditelji su kontinuirano za sebe tražili odobravanje sadnje puno većega broja strukova duhana, a SMU često nije tom inzistiranju izlazio u susret. Njihovo neslaganje u vezi količine dopuštene sadnje duhana u Hercegovini na neizravan način opisuju riječi inženjera agronomije Ambroza Kapora: „Cijelo to razdoblje (1919. – 1943.) karakterizirano je stoga jednom stalnom i intenzivnom borbom za strukove, kao posljedicom jedne sputane proizvodnje.”⁵⁷

Pokraj navedenih, bilo je još nekoliko poteza državne duhanske politike koji su izazivali nezadovoljstvo saditelja duhana u Hercegovini. Dio njihova nezadovoljstva proizlazio je iz monopolnoga ukidanja nekih prava i mjera koje su saditelji duhana u Hercegovini imali još od vremena austrougarske vlasti u BiH. Na prvome mjestu radilo se o samovoljnome ukidanju od strane jugoslavenskoga SMU-ovoga starog prava hercegovačkih saditelja na tzv. pušilulu ili kile. Pod pušilulom se, od

54. Gujić, *Duhansko pitanje i pitanje krijumčarstva*, 7 – 8.

55. „Završetak berbe duhana u Hercegovini”, *Jutarnji list*, 21. rujna, 1937., 19.

56. „Završetak berbe duhana u Hercegovini”, 19.

57. Ambroz Kapor, *Proizvodnja duhana u Bosni i Hercegovini od prvih početaka do 1943. godine* (Mostar: Udruženje preduzeća za otkup i obradu duvana „Hercegovina” Mostar, 1953.), 45.

austrougarskih vremena pa do 1927. i njezinog ukidanja od strane SMU-a, radilo o od državnog monopola priznatom pravu svakoga saditelja duhana određenu količinu svog duhana zadržati za vlastitu uporabu.⁵⁸ Kako se pri tome nije radilo o nevažnom pravu za hercegovačke saditelje pokazuje podatak kako je, primjerice, 1923. samo saditeljima ljubuškog kotara temeljem prava pušilule ostalo za vlastitu uporabu oko 15 000 kilograma duhana.⁵⁹

Polazeći od pretpostavke kako se duhan ostavljen hercegovačkim saditeljima temeljem pušilule zloupotrebljava za krijumčarenje, SMU je najprije uvodio ograničenja u vezi tog prava, a zatim ga je 1927. i potpuno ukinuo.⁶⁰ Provodeći tu odluku iz 1927. državna duhanska politika je strogo kažnjavala njezine prekršitelje u Hercegovini novčanim globama, pa čak i gubitkom dozvola za sadnju duhana.⁶¹ Odgovor hercegovačkih saditelja duhana na ukidanje pušilule bilo je njihovo stalno izražavanje nezadovoljstva tom odlukom te uzaludno traženje od SMU-a na vraćanje tog prava. Ističući važnost poveznice između proizvodnje i pušenja vlastitog duhana za hercegovačke saditelje duhana, franjevac Dominik Mandić je u vezi nužnosti povratka pušilule na ironičan način izjavio: „O medu raditi, a prste ne lizati, nemoguće je.”⁶² Odustajanje državne duhanske politike od još jedne austrougarske mjere u vezi duhana izložilo je dodatnoj nesigurnosti proizvodnju duhana hercegovačkih saditelja. Naime, 1923. SMU je prestao s dotadašnjom praksom osiguranja duhana u Hercegovini od šteta nanesenih od tuče.⁶³ Takvo osiguranje postojalo je u Hercegovini od 1910., a premda je novi oblik osiguranja od tuče u prvoj Jugoslaviji bio predviđen posebnim zakonima iz 1923. i 1929., ono nije bilo organizirano od državne duhanske politike.⁶⁴ SMU nije bila sklon provedenju osiguranja od tuče u Hercegovini zbog navodnih malverzacija s isplatama naknada za štete na duhanu od tuče tijekom 1920., 1921. i 1922. godine.⁶⁵ Obavezno osiguranje duhana od tuče u Hercegovini

58. „Hercegovini treba povratiti pravo slobodne upotrebe duhana”, *Jutarnji list*, 19. listopada, 1937., 12.

59. „Hercegovini treba povratiti pravo slobodne upotrebe duhana”, 12.

60. H. Domes, „Duvan za vlastitu upotrebu proizvođača”, *Monopolni glasnik*, 15. veljače, 1930., 1 – 2.

61. Kasim Gujić, „O duhanskoj politici”, U: Brđanović, Ilija (ur.), *Napredkova knjiga XXXIII.*, Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo „Napredak” u Sarajevu, 1943., 217.

62. „Skupština sadioca duhana”, *Jutarnji list*, 31. siječnja, 1931., 11.

63. Gujić, „O duhanskoj politici”, 217.

64. „Kako je provedeno osiguranje duhana u Hercegovini ove godine?”, *Obzor*, 23. prosinca, 1932., 4.

65. K.G., „Osiguranje duhana u Hercegovini”, *Obzor*, 17. lipnja, 1932., 4.

bilo je ponovno uvedeno tek 1940. za vrijeme Banovine Hrvatske.⁶⁶

Neodgovornost ovakvoga međuratnog postupanja SMU-a zbog izostanka osiguranja duhana od tuče vidi se po brojkama o šteti koje je tuča mogla nanijeti poljoprivrednoj proizvodnji u Hercegovini. Tijekom lipnja 1930. tuča je u selima mostarskog kotara nanijela štetu od osam do deset milijuna, a u selima ljubušskog kotara oko tri milijuna dinara.⁶⁷ U pojedinim pak hercegovačkim selima općina Široki Brijeg, Donje Brotnjo, Gornje Brotnjo, Mostar-Blato tuča je u lipnju 1940. nanijela ukupnu štetu na poljoprivrednim kulturama (duhan i vinova loza) u vrijednosti 2 306 000 dinara.⁶⁸ Nezadovoljstvo saditelja duhana u Hercegovini izazivali su i razni međuratni porezi i odbitci pri otkupu duhana, koji su dodatno smanjivali njihov prihod od duhana. Tako je, primjerice, 1934. pri otkupu duhana u kotaru Ljubuški od prihoda tamošnjih saditelja duhana za predani duhan (2 076 389 dinara) u ime raznih poreza i odbitaka od države uzeto 34%, tj. čak 690 592 dinara.⁶⁹ Na razini cijele tadašnje duhanske proizvodnje saditelja duhana u Ljubuškom, Čapljini, Mostaru, Širokom Brijegu, Stolcu i Trebinju taj je iznos poreza i odbitaka iznosio 3 500 000 dinara.⁷⁰ Neopravdanost tih poreza i odbitaka na duhan sugerira i ukidanje nekih od njih (tzv. previranje, troškovi otkupnih komisija) 1936. putem financijskoga zakona.⁷¹

Kao potvrdu lošeg odnosa prve Jugoslavije prema Hercegovini može se navesti kako je sve u ovom tekstu spomenute loše poteze države i SMU-a u vezi duhana kao probleme kontinuirano isticalo i na njihovu rješavanju inzistiralo Udruženje sadilaca duhana Hercegovine. To je činilo i putem svojih rezolucija s preciznim zahtjevima i prijedlozima u vezi duhana, a koje je donosilo na svojim godišnjim skupštinama.⁷² Istovremeno, jugoslavenska država imala je vlastiti pogled na svoju državnu

66. „Obvezatno osiguranje duhana od tuče na području Banovine Hrvatske”, *Jutarnji list*, 17. srpnja, 1940., 17.

67. K.G., „Kultura duhana u Hercegovini”, *Obzor*, 18. rujna, 1930., 4.

68. Hrvatska (dalje: HR), Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), fond 161 Banovina Hrvatska. Odjel za seljačko gospodarstvo (dalje: BH OSG), Kutija 75, Spis 58351/1940, Broj dokumenta 38012.

69. Gujić, *Duhansko pitanje i pitanje krijumčarstva*, 9.

70. Gujić, *Duhansko pitanje i pitanje krijumčarstva*, 9.

71. „Jubilej korisnog rada za narod u Hercegovini”, *Jutarnji list*, 22. rujna, 1939., 9.

72. O sadržaju međuratnih rezolucija Udruženja sadilaca duhana Hercegovine vidi više u: „Rezolucija sadilaca duhana iz Hercegovine”, *Obzor*, 6. prosinca, 1922., 2; Kasim H. Gujić, „Skupština sadioca duvana u Hercegovini”, *Jugoslavenska pošta*, 21. listopada 1930., 5; „Skupština hercegovačkih sadilaca duvana”, *Politika*, 30. rujna, 1936., 9; „Želje hercegovačkih sadioca duhana”, *Obzor*, 18. siječnja, 1937., 1; „Sadioci duvana iz Hercegovine traže bolju cenu za svoj duvan”, *Politika*, 31. siječnja, 1938., 21; HR – HDA – 155 BH KB, Kutija 21, Broj dokumenta 4550/40.

duhansku politiku. Ona je svoju duhansku politiku držala dobrom te je sebe na neki način u vezi duhana doživljavala dobrim gospodarom. Na sličan način je doživljavala i rad svojih duhanskih ustanova, tj. SMU-a. Tako je, primjerice, ministar financija, govoreći o pitanju duhana 1922. na sjednici Narodne skupštine u Beogradu, držao da su cijene duhana umjerene te da država pri određivanju cijene duhana vodi računa i o interesima naroda.⁷³ Sličan stav o odličnim poslijeratnim državnim otkupnim cijenama duhana te o radu SMU-a donosi *Monopolski glasnik* u siječnju 1924. godine.⁷⁴ Kontinuitet hvale na račun državne duhanske politike donose i banjalučke *Vrbaske novine* u listopadu 1938., hvaleći povećanje cijena duhana sredinom 1930-ih od strane jugoslavenske vlade premijera Milana Stojadinovića.⁷⁵

Ovakav idiličan pogled jugoslavenske države na vlastitu međuratnu duhansku politiku demantiraju i primjeri državne cenzure pojedinih novinskih članaka i djela u kojima je bilo kritički pisano o pitanju duhana u Hercegovini. Tako je, primjerice, državno tužilaštvo u Zagrebu tijekom 1932. u potpunosti zabranilo novinski članak Mih. Šulentića („Proizvodnja duhana i gospodarske poteškoće Hercegovine”) od 19. travnja iz *Jutarnjeg lista* zbog tvrdnji o jako teškom stanju hercegovačkih saditelja duhana.⁷⁶ Sličnu sudbinu doživio je i novinski članak nepoznatog autora od 31. srpnja 1932. („Sadnja duhana u Hercegovini”) iz *Jutarnjeg lista*.⁷⁷ Dokaz potpune cenzure ovih novinskih članaka je njihov izostanak iz brojeva *Jutarnjeg lista* od 19. travnja i 31. srpnja 1932. godine.

Pokraj ovih primjera potpune cenzure, isto državno tijelo provodilo je i djelomičnu cenzuru međuratnih novinskih članaka o pitanju duhana o Hercegovini. Tako je djelomično bio cenzuriran novinski članak autora K. G. (vjerojatno Kasima Gujića, op. a.) od 6. veljače 1932. („Gojidba duhana u Hercegovini”) iz *Obzora*.⁷⁸ Djelovanjem cenzure izbačeni su dijelovi ovoga novinskog članka u kojem autor kritizira rad SMU-a i otkupnih komisija pri otkupu duhana te nepravednu slabiju kategorizaciju

73. „Parlament. Interpelacije o monopoli duhana”, *Obzor*, 27. svibnja, 1922., 3.

74. „Otkup duvana. Reč u svoje vreme”, *Monopolski glasnik*, 19. siječnja, 1924., 2.

75. „Otkupne cene duvana povišene su za 33%”, *Vrbaske novine*, 23. listopada, 1938., 3.

76. Hrvatska (dalje: HR), Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), zbirka 1803 Zbirka sudskih zapisa o cenzuri Iljka Karamana (dalje: ZSZC IK), Svežanj III. Špalte novina dostavljenih na predcenzuru Državnom tužioštvu Zagreb u razdoblju 1930. do 1938. godine (dalje: Svežanj III. Špalte), Broj dokumenta Kns 650/1932.

77. HR – HDA – 1803 ZSZC IK, Svežanj III. Špalte, Broj dokumenta Kns 1211/1932.

78. HR – HDA – 1803 ZSZC IK, Svežanj III. Špalte, Broj dokumenta Kns 175/1932.

kvalitete hercegovačkoga u odnosu na makedonski (tzv. južnosrbijanski) duhan.⁷⁹ Izostanak ovih dijelova novinskoga teksta jasno se mogu uočiti usporedbom navedenoga cenzuriranog članka s objavljenim novinskim člankom u *Obzoru* od 6. veljače 1932. godine.⁸⁰

Na meti državnoga tužilaštva u Zagrebu našla se pak 20. listopada 1938. i brošura *Duhansko pitanje*, čiji je autor bio novinar Kasim Gujić.⁸¹ Naime, odlukom toga državnog tijela bila je navedenoga datuma zabranjena ova brošura, u nakladi od svega 200 primjeraka, zbog toga: „... jer svojim sadržajem u cijelosti tvori krivilno djelo kažnjivo po Zakonu o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi.”⁸²

Navedeni potezi i mjere države i SMU-a pokazuju kako je odnos državne duhanske politike prve Jugoslavije prema sadnji duhana u Hercegovini bio jako loš. Pri tome, potezi državne duhanske politike prve Jugoslavije nisu izazivali samo osjećaj nezadovoljstva kod saditelja duhana u Hercegovini, oni su doveli i do ozbiljnih posljedica koje su bile negativne za saditelje duhana i stanovništvo Hercegovine, ali i za samu državu te njezin duhanski monopol i ustanove.

Posljedice državne duhanske politike prema Hercegovini

Odnos državne duhanske politike prema međuratnoj Hercegovini doveo je do loših posljedica u nekoliko segmenata života tamošnjega stanovništva. Taj odnos je prvenstveno doveo do loše ekonomske i društveno-socijalne situacije za saditelje duhana te za ostatak stanovništva (prvenstveno seoskog) međuratne Hercegovine. Nedostatak novca uslijed loših međuratnih otkupnih cijena duhana smanjio je kupovnu moć hercegovačkih saditelja duhana, a time i njihovu mogućnost kupovine dovoljne količine hrane (npr. žita, kukuruza) za svoje obitelji. Kako je 1929. istaknuo jedan anonimni hercegovački saditelj duhana: „Seljak – producent u Hercegovini bit će s otkupom duhana samo onda zadovoljan kada mogne poprečno po kvintalu (jedan

79. HR – HDA – 1803 ZSZC IK, Svežanj III. Špalte, Broj dokumenta Kns 175/1932.

80. K.G., „Gojidba duhana u Hercegovini”, *Obzor*, 06. veljače, 1932., 4.

81. Hrvatska (dalje: HR), Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), zbirka 1361 Grupa XVIII. Cenzura i zabrana tiska (dalje: Grupa XVIII), Inventarni broj 2605.

82. HR – HDA – 1361 Grupa XVIII, Inventarni broj 2605.

kvintal iznosi 100 kg, op. a.) duhana pribaviti za se i svoju obitelj deset kvintala kukuruza ili osam kvintala pšenice.”⁸³

Posljedica pada kupovne moći hercegovačkih saditelja duhana bila je povremena glad lokalnoga stanovništva Hercegovine. Tako ispostava stolačkog kotara u Čapljini u svom izvještaju nadređenoj upravi Primorske banovine u Splitu 1934. javlja o materijalnoj oskudici i gladi tamošnjega zemljoradničkog stanovništva.⁸⁴ Dokaz kontinuiteta siromaštva i gladi u međuratnoj Hercegovini bile su i povremene akcije pomoći u hrani hercegovačkom stanovništvu. U jednoj od tih akcija je tijekom 1927. zahvaljujući HSS-u i oblastnoj skupštini Zagrebačke oblasti pod njegovom političkom kontrolom u Hercegovinu bila poslana pomoć od 25 vagona kukuruza za siromašne obitelji hercegovačkih sela.⁸⁵

Loša ekonomska situacija u međuratnoj Hercegovini pospješena pogrešnom državnom duhanskom politikom je osim oskudice i gladi neizravno uzrokovala i druge negativne društveno-socijalne posljedice za stanovništvo Hercegovine. Jedna od tih negativnih posljedica bilo je iseljavanje dijela muške populacije iz međuratne Hercegovine u daleke zemlje u potrazi za poslom i boljim životom. Pri tome su glavninu tih međuratnih iseljenika iz Hercegovine činili Hrvati. Tako, primjerice, *Obzor* u travnju 1926. javlja o pojačanom iseljavanju Hrvata s područja Ljubuškog i Posušja u Sjedinjene Američke Države i Australiju.⁸⁶ Isti list pak u listopadu 1927. javlja o odlasku 50 seljaka iz kotara Ljubuški u Argentinu uz isticanje da su većina njih bili Hrvati.⁸⁷ Prema pisanju beogradskog lista *Politika* iz kotara Ljubuški je 1928. u potrazi za poslom u Belgiju i Francusku otišlo čak 8 000 ljudi.⁸⁸

Druga negativna društveno-socijalna posljedica za stanovništvo međuratne Hercegovine bila je na tragu tzv. bijele kuge. Naime, zbog ekonomskog siromaštva hercegovački mladići često si nisu mogli priuštiti ženidbu, pa se događalo da se, primjerice,

83. D. J., „Da se Hercegovina ekonomski podigne”, *Jutarnji list*, 09. svibnja, 1929., 3.

84. Hrelja, *Kako je živio narod*, 216.

85. *Radičev sabor 1927 – 1928. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti* (Zagreb: Školska knjiga; Arhiv Hrvatske, 1993.), 157 – 159.

86. „Seoba Hercegovaca u Ameriku”, *Obzor*, 16. travnja, 1926., 4.

87. „Iseljavanje iz Hercegovine”, *Obzor*, 06. listopada, 1927., 3.

88. M. Dragić, „U zapadnoj Hercegovini”, *Politika*, 16. prosinac, 1936., 11.

u hrvatskim katoličkim župama u Hercegovini od 8 000 do 10 000 vjernika godišnje oženilo svega 10 do 15 mladića.⁸⁹ Izostanak ženidbe mladića u izrazito tradicionalnom društvu tadašnje Hercegovine imalo je za posljedicu i nemogućnost tih mladića za osnivanje svojih obitelji.

Državna duhanska politika i loša ekonomska situacija u međuratnoj Hercegovini prisilile su tamošnje saditelje duhana za samostalan, na terenu, pokušaj borbe za bolji prihod od prodaje duhana. Blaži oblik tih pokušaja činilo je povremeno odbijanje nezadovoljnih saditelja duhana iz pojedinih hercegovačkih sela za, zbog loših otkupnih cijena, predavanje svoga duhana na otkup. Djelomičan uspjeh ovakve taktike pokazuje primjer saditelja duhana iz sela Klobuk kod Ljubuškog iz prosinca 1935., koji su privremenim odbijanjem predaje duhana uspjeli izboriti bolju procjenu i otkupnu cijenu za svoj duhan.⁹⁰ Kontinuitet ovakve taktike u Hercegovini sugerira, primjerice, slučaj iz siječnja 1941., kada su saditelji duhana iz nekoliko sela kod Čapljine (npr. Počitelj, Dretelj) također zbog niskih otkupnih cijena odbili privremeno predati svoj duhan na otkup.⁹¹ Međutim, ovakvi povremeni slučajevi nisu nanosili ozbiljniju štetu državi i njezinu monopolu duhana.

Puno štetnija i ozbiljnija posljedica za državu i njezin monopol duhana bilo je sve veće međuratno okretanje hercegovačkih saditelja duhana i stanovništva Hercegovine krijumčarenju duhana. Krijumčarenje duhana postojalo je i ranije u Hercegovini, tijekom austrougarske vlasti u BiH. Međutim, ono se u pogledu raširenosti u Hercegovini uvelike razlikovalo od krijumčarenja duhana tijekom prve Jugoslavije. Tako *Jutarnji list* u prosincu 1935. ističe kako je stanovništvo Hercegovine bilo zadovoljno austrougarskim otkupnim cijenama duhana te shodno tomu tadašnje krijumčarenje duhana u Hercegovini nije činilo ni desetinu onoga u Kraljevini Jugoslaviji.⁹²

Međuratno okretanje hercegovačkih saditelja duhana velikom krijumčarenju duhana bilo je u znatnoj mjeri direktnom posljedicom loše državne duhanske politike prema Hercegovini. U prvome redu njihovo okretanje krijumčarenju duhana bila

89. „Seoba Hercegovaca u Ameriku”, 4.

90. „Ponovna obustava predaje duhana”, *Jutarnji list*, 10. siječnja, 1936., 17.

91. „Zastoj u otkupu duhana u Čapljini”, *Jutarnji list*, 04. siječnja, 1941., 18.

92. „Otkup duhana u Hercegovini”, *Jutarnji list*, 18. prosinca, 1935., 10.

je reakcija na niske otkupne cijene duhana. Naime, hercegovački saditelji duhana su njegovim krijumčarenjem mogli dobiti od 25 do 50 dinara po kg, tj. 6 do 14 puta više novca nego što bi za svoj duhan dobili od države.⁹³ Isto tako, njihovo okretanje znatnom krijumčarenju duhana tijekom prve Jugoslavije bilo je i posljedicom državnoga smanjenja količine sadnje duhana u Hercegovini, prevelikih državnih poreza i odbitaka na duhan,⁹⁴ ali i ukinuća prava na tzv. pušilulu⁹⁵.

Razmjeri financijske štete za jugoslavensku državu od međuratnog domaćeg krijumčarenja duhana bili su ogromni. Prema riječima generalnog direktora SMU-a Milana Rašića na posebnoj konferenciji o krijumčarenju, održanoj u Splitu u kolovozu 1937., država je godišnje zbog krijumčarenja duhana gubila oko pola milijarde dinara.⁹⁶ *Monopolski glasnik* je pak u studenome 1936. tvrdio da je država zbog krijumčarenja duhana na dnevnoj razini gubila dva milijuna, a u razdoblju od 1929. do 1936. ukupno čak četiri milijarde dinara prihoda.⁹⁷ Budući da je krijumčarenje duhana u prvoj Jugoslaviji bilo najraširenije u Hercegovini i Dalmaciji⁹⁸, možemo logički pretpostaviti kako je najveći „doprinos” financijskim gubitcima države zbog raširenoga krijumčarenja duhana dolazio upravo od krijumčara iz tih krajeva.

Odgovor jugoslavenske države na rašireno krijumčarenje duhana u Hercegovini bile su akcije represivnih organa (financi, žandarmerija) i oštro kažnjavanje saditelja duhana. U pogledu akcija represivnih organa na terenu mogu se istaknuti premetačine financa po hercegovačkim selima u potrazi za skrivenim duhanom namijenjenim za krijumčarenje. Takve premetačine su katkad rezultirale uspjehom financa poput, primjerice, pronalaskom 115 kg skrivenog duhana u selu Međugorje kod Ljubuškog u travnju 1930.,⁹⁹ ili pronalaskom ukupno 2300 kg skrivenog duhana u Ljubuškom, Čitluku, Širokom Brijegu i Čapljini u veljači 1931. godine.¹⁰⁰

Ovakvi pronalasci skrivenog duhana, ili pak drugi prekršaji saditelja vezani uz predaju duhana na otkup i krijumčarenje, mogli su rezultirati drakonskim kaznama od

93. Gujić, *Duhansko pitanje i pitanje krijumčarstva*, 12.

94. „Nove knjige. Kasim Gujić: Duhansko pitanje i pitanje krijumčarstva duhana u Hercegovini”, *Jutarnji list*, 12. studenoga, 1935., 16.

95. K., „Ovogodišnja produkcija duhana u Hercegovini”, *Jutarnji list*, 05. ožujka, 1936., 13.

96. „Pola milijarde dinara gubi država godišnje uslijed krijumčarenja duhana”, *Jutarnji list*, 27. kolovoza, 1937., 13.

97. M. Krstić, „Krijumčari duvana neprijatelji su svih ispravnih građana”, *Monopolski glasnik*, 14. studenoga, 1936., 1.

98. „Ubijen krijumčar na dalmatinsko – hercegovačkoj granici”, *Obzor*, 07. siječnja, 1927., 3.

99. „Ljubuški. Veliko krijumčarenje duhana po selima”, *Jugoslavenska pošta*, 05. travanj, 1930., 2.

100. Kasim H. Gujić, „Hvatanje krijumčara u Hercegovini”, *Jugoslavenska pošta*, 26. veljače, 1931., 2.

strane države za pojedinca, ali i za čitava sela u Hercegovini. U pogledu pojedinaca to su mogle biti visoke novčane i zatvorske kazne, a za čitava sela pak zabrana sadnje duhana. Rezultat ovako teških kazni bila je daljnja bijeda hercegovačkih saditelja duhana te ozbiljan pad njihova broja u Hercegovini sredinom 1930-ih godina (primjerice 1934. bilo ih je samo 6 981).¹⁰¹

Ovakvim se postupcima vlasti prve Jugoslavije nisu uhvatile u koštac s stvarnim uzrocima velike raširenosti krijumčarenja duhana u Hercegovini (primjerice niske otkupne cijene), već su samo neuspješno nastojale sanirati za sebe štetne posljedice krijumčarenja. Državno ne-rješavanje pitanja hercegovačkog duhana i lošeg položaja saditelja duhana u Hercegovini imalo je za posljedicu i pretvaranje duhana u važno političko i nacionalno pitanje u prvoj Jugoslaviji.

Najvažnija hrvatska međuratna politička stranka HSS je tijekom prve Jugoslavije bila svjesna problema Hercegovine i tamošnjih saditelja duhana. Tako je vođa HSS-a Stjepan Radić 21. travnja 1927. tijekom sjednice oblasne skupštine Zagrebačke oblasti izjavio: „Država je dobila za hercegovački duhan 1,800 000 – dinara. Kupila ga je za 5 dinara prosječno a prodala za 40. K tomu još monopolska uprava predložila je da se smanji produkcija za 40%. Mi moramo odlučno reći da ne damo gaziti Hrvate u ovoj državi. Pitanje slobodnog sađenja duhana najvažnije je pitanje za Hercegovinu, Dalmaciju i Makedoniju.”¹⁰²

Interes HSS-a za tadašnju Hercegovinu i njezinu duhansku proizvodnju bio je pojačan činjenicom da su glavninu saditelja duhana u duhanskim područjima Hercegovine činili Hrvati. Prema tvrdnji hrvatskoga ekonomista Rudolfa Bičanića, čak 90% saditelja duhana u Hercegovini i Dalmaciji bili su Hrvati.¹⁰³ Istodobno, glavnina hercegovačkih Hrvata je tijekom postojanja prve Jugoslavije politički podupirala HSS. Pri tome treba istaknuti da broj Hrvata u međuratnoj Hercegovini (pogotovo u njezinom zapadnom dijelu) nije bio zanemariv. To nam, primjerice, pokazuju

101. Š.B., „Najvažniji socijalni problem Hercegovine”, 18.

102. *Radićev sabor 1927 – 1928.*, 134.

103. Bičanić, *Ekonomska podloga*, 188.

rezultati popisa stanovništva Kraljevine SHS iz 1921. godine. Prema njima je, primjerice,

od ukupno 51 921 stanovnika kotara Mostar, njih 38 674 (74,48%) bilo rimokatolika, tj. Hrvata.¹⁰⁴ Još veću brojčanu dominaciju Hrvati su prema istome popisu imali u kotaru Ljubuški gdje je od ukupno 42 035 stanovnika njih čak 39 477 (93,91%) bilo rimokatolika, tj. Hrvata.¹⁰⁵

Sve je to poticalo HSS u nastojanju pomaganja hercegovačkim saditeljima duhana u rješavanju njihovih problema i žalbi zbog loše državne duhanske politike prema Hercegovini. Istovremeno, i hercegovački saditelji duhana imali su nade tijekom prve Jugoslavije za to da će im HSS pomoći. Međutim, glavnina stvarne političke moći i utjecaja tijekom postojanja prve Jugoslavije bila je u rukama srbijanske elite i njihovih političkih stranaka poput Radikalne stranke i Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ). Iz redova te elite i tih stranaka dolazili su gotovo svi utjecajni premijeri prve Jugoslavije poput, primjerice, Nikole Pašića (Radikalna stranka), Milana Stojadinovića (JRZ). Dominacija srbijanskih elita u političkom životu prve Jugoslavije samo je u dva navrata bila kratko uzdrmana sudjelovanjem HSS-a u jugoslavenskim vladama (1925. – 1927., 1939. – 1941.).

Takva politička realnost imala je odraza i u, za Hercegovinu lošoj, državnoj duhanskoj politici tijekom glavnine prve Jugoslavije, u kojoj HSS i Hrvati najčešće nisu imali stvarnog utjecaja. Primjerice, Radikalna stranka je na glavninu hercegovačkih kotara gledala negativno zbog slabe političke potpore koju je ondje dobivala.¹⁰⁶ Zbog toga su bile moguće situacije poput one iz 1925. gdje su se hercegovački Hrvati žalili da se njima kao pobornicima HSS-a te godine duhan otkupljivao po puno lošijim cijenama nego hercegovačkim pobornicima tada vladajuće Radikalne stranke.¹⁰⁷

104. *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine* (Sarajevo: Državna štamparija, 1924.), 22.

105. *Prethodni rezultati*, 20.

106. Alilović, *Duhan i život*, 45 – 46.

107. Zdravko Dizdar, „Položaj Hrvata u istočnoj Hercegovini između dvaju svjetskih ratova (1918. – 1941.)”, U: Lučić, Ivica (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*, Knjiga II, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011., 199.

Nacionalnu pozadinu državnoga pristupa duhanu u međuratnoj Hercegovini sugeriraju pak navodi neimenovanog dopisnika *Obzora* iz ožujka 1925. o tome da se duhan lošije klasificirao i sporije otkupljivao u hercegovačkim selima, gdje su većinu stanovnika činili Hrvati i muslimani, a bolje u srpskim selima.¹⁰⁸ Sličnu nacionalnu pozadinu sugerira novinski članak *Obzora* iz ožujka 1927. u kojem se javlja o državnom smanjenju količine duhana za sađenje u hrvatskim selima kotara Stolac (Stanojevići, Crnići), dok se u srpskim selima tog kotara (pobornici radikala) to smanjenje nije dogodilo.¹⁰⁹

Ozbiljnija i stvarna pomoć HSS-a hercegovačkim saditeljima duhana i Hrvatima u Hercegovini uslijedila je tek u kratkom razdoblju od 1939. do 1941. godine. Bilo je to vrijeme promijenjenih inozemnih i domaćih političkih okolnosti za Kraljevinu Jugoslaviju, uslijed kojih je temeljem sporazuma Cvetković-Maček 1939. HSS ušao u jugoslavensku vladu. Kao posljedica tog sporazuma nastala je 1939. i Banovina Hrvatska, u sklopu koje je bio i veći dio Hercegovine. Nastojanjem HSS-a od 1939. do 1941. poboljšao se položaj hercegovačkih saditelja duhana. To je bilo postignuto tijekom 1939. i 1940. odlukom nove jugoslavenske vlade Cvetković-Maček o povratku II. a kategorije kvalitete za hercegovački duhan te njezinim odlukama o povećanju otkupnih cijena i količine duhana za sadnju u Hercegovini.¹¹⁰ Slom Kraljevine Jugoslavije u kratkom tzv. travanjском ratu 1941. označio je i kraj njezine državne duhanske politike u Hercegovini.

Zaključak

Život stanovnika Hercegovine je u pogledu poljoprivrede i ekonomije još od vremena osmanlijske vlasti u BiH bio obilježen sadnjom duhana. S protokom vremena, od početka njegove prisutnosti u Hercegovini tijekom 17. i 18. st. pa do razdoblja austrougarske vlasti u BiH (od 1878. do 1918.), rasla je ekonomska važnost duhana

108. „Otkupljivanje duhana”, *Obzor*, 12. ožujka, 1925., 6.

109. „Progon Hrvata sadioca duhana”, *Obzor*, 10. ožujka, 1927., 1.

110. „Završena berba duhana u Hercegovini”, *Jutarnji list*, 22. rujna, 1939., 16; „Završen je odkup duhana u Hercegovini”, *Jutarnji list*, 26. siječnja, 1940., 15.

za Hercegovinu i njezino pretežno seosko stanovništvo. Takva važnost duhana za Hercegovinu održala se i nakon Prvoga svjetskog rata i sloma Austro-Ugarske 1918. godine. U sklopu nove jugoslavenske države nastale 1918. duhan je postao predmetom čestog neslaganja i ozbiljnih sporova između hercegovačkih saditelja duhana te državne duhanske politike i njezinih duhanskih monopolnih institucija. Naime, tijekom glavnine svojeg postojanja, od 1918. do 1941., Kraljevina SHS / Kraljevina Jugoslavija nije bila dobronamjerna vlast za saditelje duhana u Hercegovini. Potezi njezine državne duhanske politike nanosili su ozbiljne probleme sadnji duhana u Hercegovini. Na taj su način vlasti prve Jugoslavije ugrozile egzistenciju mnogih stanovnika međuratne Hercegovine. Ovakva situacija je dijelom bila i posljedica prevelike ekonomske zavisnosti stanovništva Hercegovine o duhanu, koja je svoje korijene imala još u razdoblju austrougarske vlasti u Hercegovini. Međutim, zbog loših poteza državne duhanske politike prve Jugoslavije hercegovački saditelji duhana svoje su najteže razdoblje u vezi duhana doživjeli upravo tijekom međuratnoga razdoblja. Budući da su glavninu saditelja duhana u međuratnoj Hercegovini činili Hrvati, možemo logički pretpostaviti kako su upravo oni bili najvećim žrtvama loše državne duhanske politike prve Jugoslavije prema Hercegovini. S time na umu možemo zaključiti kako je loš međuratni položaj hrvatskih saditelja duhana u Hercegovini bio odrazom istovremeno lošega političkog i ekonomskog položaja hrvatskoga naroda i hrvatskih zemalja u monarhističkoj Jugoslaviji.

Abstract

The aim of this paper is to explain an economical issue which deeply troubled the Croatian population in Herzegovina from 1918 to 1941, during the existence of the Kingdom of Yugoslavia. This economical issue was tobacco cultivation, which played an important role in the life of Croats in Herzegovina during the 19th and especially during the 20th century. Problems concerning tobacco farming in interwar Herzegovina were created by wrong decisions made by the royal Yugoslav governments

and its tobacco monopoly institutions. In order to explain this situation with tobacco and Croats in Herzegovina from 1918 to 1941, this paper tries to execute it in three steps. The first step is to explain in what way and how tobacco became important for the population of Herzegovina but also for the Kingdom of Yugoslavia. The second step wants to explain which wrong decisions concerning tobacco cultivation in Herzegovina were made by the Yugoslav state and its state tobacco policy. Finally, the third step shows the negative consequences of such decisions for Croats in interwar Herzegovina but also for the interests of the Kingdom of Yugoslavia.

Keywords: *tobacco, monopoly, smuggling, Herzegovina, Yugoslavia*

Popis izvora i literature:

Neobjavljeni izvori:

HR – HDA – 155 Banovina Hrvatska. Kabinet bana
 HR – HDA – 161 Banovina Hrvatska. Odjel za seljačko gospodarstvo
 HR – HDA – 1361 Grupa XVIII. Cenzura i zabrana tiska
 HR – HDA – 1803 Zbirka sudskih zapisa o cenzuri Iljka Karamana

Objavljeni izvori:

Radićev sabor 1927 – 1928. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti. Zagreb: Školska knjiga; Arhiv Hrvatske, 1993.

Novine:

Hrvatski dnevnik (Zagreb): 1940.
Jugoslovenska pošta (Sarajevo): 1930., 1931.
Jutarnji list (Zagreb): 1929., 1930., 1931., 1932., 1935., 1936., 1937., 1939., 1940., 1941.

Monpolski glasnik (Beograd): 1922., 1924., 1926., 1927., 1929., 1930., 1931., 1936., 1938., 1940.

Narodna sloboda (Mostar): 1919., 1921.

Obzor (Zagreb): 1922., 1925., 1926., 1927., 1930., 1932., 1935., 1937.

Politika (Beograd): 1936., 1938

Vrbaske novine (Banja Luka): 1938.

Literatura:

Alilović, Ivan. *Duhan i život naroda Hercegovine.* Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda Zagreb, 1976.

Bićanić, Rudolf. *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja.* Zagreb: Dom i svijet; Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2004.

Čuvalo, Ante. *Komunistički totalitarizam na djelu. Hercegovska hrvatska sela u poraću (1945. – 1952.).* Chicago: Cro Libertas Publishers, 2018.

Ćorić, Šimun Šito. *Hercegovci Hrvati Hercegovine: mitovi, predrasude, zbilja.* Zagreb: Pegaz, 1995.

Dizdar, Zdravko. „Položaj Hrvata u istočnoj Hercegovini između dvaju svjetskih ratova (1918. – 1941)”. U: Lučić, Ivica (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*, Knjiga II. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011., 195 – 240.

Grgić, Stjepica. „Od struka do dima: Duhan i duhanske preradevine u Jugoslaviji tridesetih godina 20. stoljeća”. U: Janjetović, Zoran (ur.), *Istorijska tribina. Istraživanje mladih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013., 65 – 91.

Gujić, Kasim. *Duhansko pitanje i pitanje krijumčarstva duhana u Heregovini.* Zagreb: Naklada pišćeve, 1935.

Gujić, Kasim. *Duhansko pitanje. Ekonomska eksploatacija seljaštva u Hercegovini.* Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod d.d. u Zagrebu, 1938.

Gujić, Kasim. „O duhanskoj politici”. U: Brđanović, Ilija (ur.), *Napredkova knjiga XXXIII.* Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo „Napredak” u Sarajevu, 1943., 213 – 224.

Hrelja, Kemal. *Kako je živio narod. Bosna i Hercegovina 1918 – 1941*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1994.

Ivković, Petar Đ. *Naši fiskalni monopoli. Doktorska rasprava*. Beograd: Univerzitet u Beogradu. Pravni fakultet, 1939.

Jelčić, Slavko. *Ekonomika proizvodnje duvana u Hercegovini*. Mostar: SOUR APRO „Hercegovina”; RO IRI – Istraživačko – razvojni institut, 1983.

Kapor, Ambroz. *Proizvodnja duvana u Bosni i Hercegovini od prvih početaka do 1943. godine*.

Mostar: Udruženje preduzeća za otkup i obradu duvana „Hercegovina” Mostar, 1953.

Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine. Sarajevo: Državna štamparija, 1924.

